



# ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 97 (16257)

2000 чылдың сентябрь 2, суббота

Ат салган шагы

Садар өртөз 3 рубль.

16.30

## Бүрүн эргелиг төлөз кирген ак өг

# САМБУУДАР ХӨЙ БОЛЗУН

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь округ талазы-биле Бүрүн эргелиг төлөззи Леонид Драчевский Өвүрге "Ак-Бедик" көдээ ажил-агый уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң хойжузу Олег Самбуунун ак өнгө кире дүшкен.

Хонаш-турлаглары кызыгаар чогуунда бо малчынга мен үш чыл бурунгаар ужурашып чугаалаштым. Оон езулуг малчынын, аңчынын ынчан-на билип алдым.

—Чылгы мал муң челе бээр, бо кижиге дыш чок бол, бээрин элээди чылдарымда кордум — деп, ол хөөржик.

Чүгүрүк атын мань-биле дилгиге чедиң, кымчы-биле соп ап-даа чораан. Какпага туттунган азыгдышкы көк бөрүнчү соок көрүжүн чангыс эвес удаа көргөн. Мен эрес-кежез, хартыга дег кашпагай эрни бурунгу кайгалдарга ынчан домейлеп, кайгалдын кайгалы кижидир деп бодааным аргажок. Чон аразында бар, ылгап кайгал деп ат-чарнын бак түрүгө бо шагда алысканы чокчок болгай. Херек аадаңа хорчаанарны, кем-херек үгүлдикчилерин соора угаап, кайгалдар дижири база бар.

Бодунун кожаны кыргандиңең шуваганчынын саап ижиң орган чангыс инээң оордаан дайзынын, арга-дары ижиң алгаш, кижиге амыттыңа четкен кем-херек үгүлдикчилерин канчал ук бедик ат-биле адаар боор. Муң чылгылык, саар белгиз эр болза, ол харын бо шагда тулгап кайгал-дур. Күзелем болза Тыва Республиканын алдарлыг кайгалы деп атты кой чылгылык, мал-маганның, ажилчын айт-шарылыг эр-даа, херезең-даа кижиге тывсаа черле ажырбас боор. Ол атка толептиглер кайы-даа коожууда бар. Чүгүл Өвүрге эвес. Чаа-Хол коожууда база. Чижээ, Чаа-Холде Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугузу, Тыва Республиканын алдарлыг малчыны Маадыр-оол Лопсан аан. Маадыр-оол Егоровичиниң оң канында өсүүгү сыңан, уш-бажы кемдээн кижилерин

тудар салым-чааны база бар. Азырандыда барган бөгүндө азындың бажы эрте хоя берген кады төрөөн думмазы Олег Тойдуктун арын-нүүрүн бодааш, "улусчу эмчи эвес мен" деп чорааны база бар.

Эрес-кайгал эрлер бодун өрү көрдүм, мактанмас чанчылыг.

Олег Самбуунун ак өнгө Леонид Драчевский кире бээр, журналистер аразында турган, кайгал тыва кижиге дугайында билишкениг алыпкан турдум. Бедик

бадым. Бедик аалчыны өөңгө хүлээп алдыр дээш, таптыг дыш-даа кайын көргөн боор. Дарга келир болгаш, шынап-ла, бир каш хонук дургузунда саадааны база бар. Аана бөдүүн-даа кижиге манаары шыланчы. Орта тура мал бажын дагын өстүрериниң дугайында Алексей Кууларнын чамдык бодалдары-биле таныжып алдым.

—1992 чылдан бээр малчынар доктаамал шалың албайн барган. Төлөвир чокта күш-ажылды организаастары

камгалаары хөлчөк берге-дир. Мен безин авамнын хонаш-турлаан Кызылдан камгалап, хайгаарап күш четпейн турдум. Чылгы малды, инекти оор үзүп төндүреринге чедире бээр, кады төрөөн думманы кыштакта күш-биле быжыг-лал кагдым — деп, Алексей Куулар менээ сеткил-хоонун илеретти.

Кайы-даа таладан, ылангы Россиянын тыва-моол участогундан, мал оору бөгүндө-даа тергилдештир. Эрги, бурунгу езу-биле сула-

берди. Бо болгаш өске-даа айтырыгыларымысты өггө келген Бүрүн эргелиг төлөзгө дыңнаттымыс, улуг дарга бистиң байдалымысты көрүп, билип алды. Ол черле бир хемчөөн алыр боор — деп, Олег Самбуунун оонун ишти менээ чугаалды.

Өвүрүнчү Хандагайты, Солчур суурларнын чурттагыларынын бир кезин ыт-кужу-биле кады одаар-келтирерлер черлерде хонаш-турлаглар тудуп алган чорду. Ажылдар чор чок суурга орага, холда ашка чокта, турениң-даа, аштанчыг-даа, ынчангаш олар мал эдерип, олар-белчирлерге күзгеп турар. Даглар эдктеринде биче-биче кыштагларны хойун кордум. Өвүр, Мөңгүн-Тайганың мал ажаап өстүрүр дуржулганы Нижний Новгород дээң чижектиг черлерден сыр өске болгай. Тус черин байдалдарын барым-даалары чугула.

## ПРЕЗИДЕНТ ПРИВОЛЖЬЕДЕ

Россия Федерациязының Президентизи В. Путин Приволженин федералдыг округунда субъектилериниң ажил-агый-биле таныжары-биле Самара областа чед берген. Федералдыг округка хамааржыр субъектилериниң удурткучулары-биле чөвүлел хуралды эрттирген.

Самара облазы — көдээ ажил-агый талазы-биле Россияда сайыраңгай чер. Ынчангаш В. Путин областың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң ажилы-биле тодаргай танышкан, мактаан. Ылангыя голланд арга-биле картофель өстүрүп турарын Президент онзалат демдеглээн, ол арганы Россияны чамдык девискээрлеринге негптеридириниң чулузын айткан. Россиянын Президентизи

дун Курене Чөвүлелин тургузар дугайында Чарлыкка ат салган. Ук Чөвүлелин кезигүнери бооп, губернаторлар, субъектилер удурткучулары ажилдаар. Чөвүлел үш ай болгаш-ла бир катап хуралдаар.

Президент В. Путин Билиглер хүнүңге холбаштыр чурттуң бугу башкыларына, студентилеринге, өөреникчилеринге, ада-илерге байыр чедирген болгаш оларга чаагай күзөзшкенинни йо-

рөзгөн. Ол ишка Россиянын Президентизи бо хүнерде Японияга барып, албан чоруу кылар деп турарын дыңнаткан. Оң чугаазы-биле алырга, Россиянын болгаш Япониянын аразында шаандагы үелен тургустунган кызы харылзаалар ам калбак орук-биле хөгжүүгү илерзөн. Ортудуктар былаажыр айтырыгы үзе шиттирлеттинеринче чоошулап орап.

## ТР-ниң Чазанда

### АЛБАН ЕЗУЗУНУҢ МЕДЭЭЛЕРИ

Тыва Республиканың Чазак "Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелин дугайында" 1997 чылдың июль 9-та хүлээп алган № 257 доктаалыга өскерилгелер болгаш немелдер киирер дугайында № 865 доктаалды 2000 чылдың август 24-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазанын структуразында болгаш составында өскерилгелерге холбаштыр база "Тыва Республиканың Чазанын дугайында" ТР-ниң хойлу-зунун 4 чүүдүңгө дүүштүр "Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелин дугайында" 1997 чылдың июль 9-та хүлээп алган № 257 доктаалга мындыг өскерилгелерни киргизген: — Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелин составында ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары турган

Р. С. Баяны, Л. С. Монгушту, А. И. Очуру, С. Б. Сарасви, Б. С. Шырапты, ТР-ниң Чазак Аппаратының эргелекчилерин — ТР-ниң сайы-дынын хүлээлгезин күүседип турган Ю. Ю. Ананынни, РФ-тиң Төп банкының Тыва Республикада Национал банкынын баштаар чериниң даргазы Ю. П. Ожаковту үндүргөн.

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелин составында ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчылары В. П. Николаеваны, И. Н. Товариштайны, В. Д. Хемер-оолду, ТР-ниң Чазак Аппаратының удурткучузу — ТР-ниң сайыды Э. Х. Ооржакты, экономика сайыды С. Н. Сапованы, ТР-ниң сан-хөө сайыды М. К. Нурсатты киргизген.

Тыва Республиканың Чазак Байкалга болур экономиктиг хуралга Тыва Республиканың делегациязының киржиниң дугайында № 856 доктаалды 2000 чылдың август 23-те хүлээп алган.

РФ-тиң Президентизиниң болгаш Чазаның дегкинче-чези-биле база РФ-тиң Федералдыг Хуралынын, Федерация Чөвүлелинин, Федерация эргелекчилер аразының "Сибирь дугуржулгазы" Ассоциациянын, Федерациянын Ыраккы Чөөн чүкте болгаш Байкал мында субъектилериниң экономиктиг кады хөдөлүшкени болгаш удуртулгазы-биле 2000 чылдың сентябрь 19-тан 23-ке чедир үде

Байкалдын экономиктиг хуралы Иркутск хоорайга эртер. ТР-ниң Чазак анаа кир-жиң делегациянын составын бадылаан. Делегациянын составында ТР-ниң Президенти, Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак, экономика сайыды С. Н. Сапова, Бойдус курла-вылар комитетиниң даргазы К. С. Күжүгет, национал политика, даштыкы эконо-миктиг болгаш девискээр харылзааларынын сайыды

нын бирги оралакчысы Х. К. Куулар, "Тыва даг-дугу комбинат" КБ-ниң директору А. Н. Наумов, "Тыва хевис" КУБ-тун директору Б. Б. Ооржак кирген. Делегациянын орукка, аштың-чөмөнүнүн, хона-рынга, сүй белектер садып алырынга нитизи-биле 121 муң рубльди ТР-ниң Президентиңиң курлавын фон-дузундан Сан-хөө яамызы үзүп бээр.

РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң Федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлөззи Л. В. Драчевский август 18-19 хүнеринде республикага албан чоруунун үезинде чедип алдынган дугуржулгаларны ботандырар хемчеглер дугайында № 860 доктаалды ТР-ниң Чазак август 24-те хүлээп алган.

РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлөззи "Тыва хевис", "Садыг-делгелге тову" КУБ-тарын, "Тыва кобальт" комбинат базазынын ажилы-биле тодаргай танышкан, Чазак кезигүнериниң киржилгези-биле хуралды, күүседип эрге-чыгарганы федералдыг ор-ганнарынның девискээр сал-гырларынын удурткучулары-биле ужуражышынын эртинге эртинге. Республика удур-тулгазынын чөптүг полити-

казын, оон-биле ужурашкан чоңуну бүдүрүлгенин хөгжү-деринче, дотациялыг бюд-жеттен чайлаарыне угланган ажил-херез тодаркаткан. 2001 чылда төрүү шээр малды, ивилерин, сыманнар-ны, белерин, сарлыктарны өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажил-агыйларынга өстүре-ринге дотация бээриниң санаашкынын бо чылдын сентябрь 15-ке чедир белет-кээр ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм яамы-зынга дааскан.

Россиянын Көдээ ажил-агый банкынын филиалын ТР-ге ажыдар, "Тыва ко-бальт" комбинатты катап тургузарынын, "Тыва хевис" КУБ-тун продукцияларын Сибирь девискээрлеринче садарынын, күрүне чагыын күүседириниң, россия-моол күрүне кызыгаарынын тыва участогун быжыгларынын болгаш өске-даа чугула айтырыгларын шиттирлээриниң хуусааларын ботан-дырар черлерин доктаалда тодаргай айткан.

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны ха-төрөлдери, үнгөн-кирген чону болгаш чоок кижилери-биле бир баг болуп, бодунун хурда база "Ак-Бедиктиң" хоюн кадалап чоруур. Ак өгнүң чогуунда хойунуң барсааны муң шаа, инек үжен-дөртен хире база аът барсааны 15-20 хире көстүп чорду.

аалчыны вертолечке олур-туптарга, улуг ужуражышкынын, организаакчылары-нын бирөөзи Алексей Куулар-биле элзэн өр чугаалажыр аргалыг болдум. Ол бөгүндө Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм яамызында ажилдап турар. 26 харлыында "Торгалыг" совхозту директорлап эгелзэн, Өвүр кожуун чагы-рыкчызы болуп база ажилдаан. Ынчангаш Алекс-сей Санчат-ооловчу — көдээ-нин амыдырал-чуртталганын багай эвес билер кижилериниң бирээзи.

кончуг берге. Ынчалза-даа чижээ, "Торгалыг" совхозту кооперативтер кылдыр үрүм-кетевезин чангыс чер-чуртулгаларыга сүмелер турдум. Биче үрүмек ажил-агыйларын удурткучуларынын чамдызы Кызыл челиң, чорук-херек бүдүрүп-тер харык-шнээ чок кижилер болду. Малды кадарары, өстүрери-биле чергелештир оон продукциянын амгы шаг-уениң негелделеринге дүүш-тур болбаазырадыр, шыг-жаары база садып-саарары бир яныз белектик болгай.

зында мал бажын өстүреринге мал оору шаптыктап турар. Леонид Драчевскийниң Өвүрге келгени дүшүрүлгү бай-далды чымчалды болгус дег. Ол дугайын чоорту көре база биле бээр бис. Бөгүндө мал бажын камгалаарынын кол ынамыжы эр кижилериниң демниг күжүндө, төрөл-болуктерде болуп турар. Алышкылар Александр, Алексей Кууларнын үлгерин-ден көстүп тур ишкажыл.

—Чазак тургузуу бөгүндө өскерлип турар, РФ-тиң Сибирь талазы-биле Бүрүн эргелиг төлөззи кижиниң чүгүлө холду тудары безин онзагай болушкун. Сен чүгүлө амыр-мениди солушкан эвес, эң бедик эрге-дукаалдыг чагы-рыкчы-чанчынын бодун өөңгө хүлээп алган кижидир сен деп Олегке катап-катап чугааладым — деп, Алексей Куулар менээ ынчан чугаалады.

Баш удур белеткел чокка чоруттугунан чаартылга эки чөрөгө чедирер туржук, мал бажын оранчок кызгарып. Мен совхозту хүлээдиң бээримге, шээр мал 48 муң, чылгы мал муң, сарлык 2000 баш турган. Кыштагларга кажалаарын, чуртталга ба-жыңнарын, чунар-бажыңна-рын, кызыл-булуңнарын тудурутпудум. Совхозту хевээр арттырган болза, мал бажын элзэн камгалап аптар арга турган. Кыштаг бүрүзүн тускайлаарга, мал бажын

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны ха-төрөлдери, үнгөн-кирген чону болгаш чоок кижилери-биле бир баг болуп, бодунун хурда база "Ак-Бедиктиң" хоюн кадалап чоруур. Ак өгнүң чогуунда хойунуң барсааны муң шаа, инек үжен-дөртен хире база аът барсааны 15-20 хире көстүп чорду. —Чоокта чаа 45 баш мыйыстыг бода малчынысты моол талаже оор езу-биле сүре



• Москва кино Останкино телесуургазына болган улуг өртү дозуу-биле өжүргөн. Ол өртке 4 кижиге өлгөн. Узун суургага ындыг өрт бир дугаар болган. Суургааның чамдык черлери өртке улуг таварышпаан. Суургааны бедик шынарлыг бетондан тутканынын ачызында оңу катап ажилдаарынын арга-зы бар болган. Ынчангаш бо талазы-биле тургускан Чазак комиссиясы бир неделя иштинде оңу катап ажилдадыр дугайында шиттирнин хүлээп алган. Москва хоорай болгаш область телевидение көөр арга чок болганын барымдаалааш, тур ажилдар даамчыдылга станцияларын хоорайнын бедик бажыңнарында тургускан. Останкино суургазына болган өрт — Россияда нинти буураашкынын демдээ, суг адаанга чоруур "Курек" атомнук хемеге айыыл-халап, Останкинога өрт оон херчизи-дир деп, даштыкы париялга демдегелеп турар.

уштур деп, Чазак комиссиянын даргазы Илья Клебанов дыңнаткан. Амгы үеде сугга дүжүп өлгөн далайжыларын өгү-бүлелеринден 130 ажыг кижиге ында артып калган хевээр, өлгөн далайжыларын уштурун манап турар.

Шажын-чүдүлгениң муң чылы дээр делегең шуулганы Нью-Йоркта, КНО-нун штаб-квартира-зында ажилын үргүчүлөп турар. Бүгү шажыннарның төлөзлери ында киржиң турар. Ынчалза-даа кыдат кызгадаашкыны таварыш-кан саргы шажынның — Далай-ламаннын төлөзлери шуулганын ажилында киржиңиң турар.

артык кезектериниң өрткерттери көдээ ажил-агый продукция-зынын бот-үнезинден ажа дүжүп турар. Бир эвес ажил-агый аш-шарылыг болза, оода арат ажил-агыйлыглар эвээш шөлдериниң чаагай дүжүдүн чидири чокка ажаап ап болур. Республикада сугаттыг тараа шөлдериниң дүжүдү эң чаагай болган, хооредирге, "ытка чүдүрүм". "Революциянын чал-быжың", "Кызыл тараачын", чамдык өске-даа ажил-агыйлар дүжүдүн ажаап кирипкен.

• Россиянын фермерлери дээр делегең Санкт-Петербургта ажиттынган. Тос дугаар болган бо ярмаркадан чик өрткетиң бараанарынын, аш-чөмүн чон күзелдин-биле садып ап турар. Эрткен чылын Россияга нитизи-биле 54,7 млн. тонна тарааны бүдүргөн, а бо чылын 67-68 млн. тонна тарааны ап болурунун барымдаазы бар дээрзин делегелден чон билип алган.

Кывар-чаар чүүлдүң, СИГЕН —КЫШТАГЛАРДА "Тыва тудуг" акционер ниитилел (чингине директору Маадыр-оол Кыргыс) мал тудар ийн кыштагылыг. Бирээзи төрүүрү шээр малы Чеди-Хол кожуунда, ийгизи семиртир азырап турар хой-

ошкүзү Кызыл кожуунунун Баян-Колда. Хоочун бо бүдүрүлгениң дузалал ажил-агыйнын ажилчынынын белектиг оон тонна сигенин кыштаг-ларже соортуп чедирген. Арапчор ОКСУР.

Кызылдын эът комбинаты бода малды болгаш оларнын кезин улуг өртке-биле садып ап турар. Айтырар чери: Кызыл, Ровенская, 36, Телефон 4-18-83. \* \* \*

Улуг өртке-биле мыйыстыг бода мал кезин, өнчүг металлдарны садып ап турарымысты дыңнаттымыс. АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Каменистая ку-дүмчүзү, бажын дугаары 15, эртенгиниң 8 шактан кежезениң 18 шакка чедир.

АГЕНТИЛЕР МЕДЭЭЛЕРИНИҢ.

Агентилер медээлеринден.

Улуг өртке-биле мыйыстыг бода мал кезин, өнчүг металлдарны садып ап турарымысты дыңнаттымыс. АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Каменистая ку-дүмчүзү, бажын дугаары 15, эртенгиниң 8 шактан кежезениң 18 шакка чедир.

## ТӨРҮТТҮҢГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эживис Зоя Анатольевна Кашпы-оолдун сентябрь 4-те төрүттүгөн хүнү. Ол чараш Натальянын, чаптанчыг Мишаның эргелиг ынак авазы. Хөй чылдарның дургузунда чер комитетинде ажалдап турар. Эживистиң төрүттүгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирбешпаан, аас-кекикти, бүгү-ле чүүлдерге экини күзедивис.

## ЭРГЕЛЕП-БАШКАРЫЛГАНЫҢ ОРУС ИНСТИТУДУ

### "ТАНТАЛ" ОРУС ГУМАНИТАРЛЫГ КОЛЛЕДЖ

Эргелеп-башкарылганын орус институту "Тантал" орус гуманитарлыг колледж-биле кады дистанция арга-зын (өөредилге черлеринче барбас) ажыглавышаан, бот-өөредилге аргазы-биле дээди өөредилгени үс-үсеп чедип алырынын технологияны саналдап турар. Дээди, ийги дээди эртемниг болур: юрист, экономист, бухгалтер, менеджер, ажалдакчылар эргелели. Ортумак профессионал эртемниг болур (ортумак техниктиг): юрист, менеджер, экономист, бухгалтер, социолог. Курстарга белеткел, катап белеткел: бухгалтер, менеджер, нотариат үндизинери, секретарь-референт, электрон саналга машиназынын оператору. Колледжтер болгаш техникумнар доозукчулары, өске-даа дээди болгаш ортумак профессионал өөредилге черлериниң студентилерин эргелеп-башкарылганын орус институтунун 3-4 курстарына дүргөдээшкенинги программа сугаар хүлээп алыр. Ай санында чик төле-вилриг. Өөредилге тускай трафиктиг болгаш ка-никулдарылыг. Бо адресче бижирер: 113628 г. Москва, ул. Грина, д. 1/3. РИУ, "Тантал". Бо телефоннарже кандыг-даа үед долгап болур (095) 713-1072, 711-8645, 713-3409.

## БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

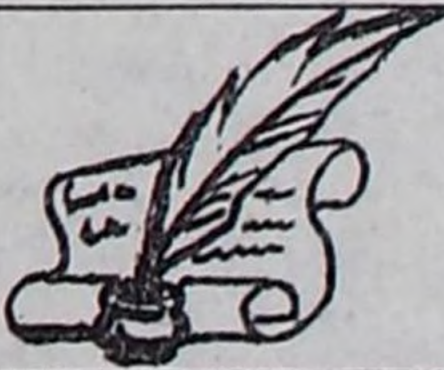
Эргим башкылар! Билиглер хүнүн болгаш чаа өөредилге чылының эгелзени-биле чүректик ханызында байыр чедирдиң! Бистиң уругларымыстың болгаш уругларымыстың уругларынын салым-чолу, келир үези Силериниң холдарыңарда, бистиң Россиястың чекетдишкени Силериниң кижизидилгелерден, билиглеринерден хамааржыр. Силерге аас-кежиктик чаагай амыдыралды, чогаалдык үдүт чедиишкенини күзедим! Шыдамык, туруштуг, кадык чаагай болуңар! Николай ЛОКТИОНОВ, Күрүне Думазынын депутаты.

## ЧАА ВЕКТИҢ БИРГИКЛАССЧЫЛАРЫ

Бо чылын бирги класска өөренир өөреникчилериниң даңзын август 21-ден эгелеп шуңту школлаларга чорудуп эгелзэн. Август 30-де Кызыл хоорайнын № 1 школының аргы-силги, каас-шиник кеттинген, холдарында он-баазын чечектер туткан оолдар, кыстар ада-илерине-биле челип келгенер. Олар "Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар" деп үлгер домакта ышкан, оларны эртем-билгиге өөредир башкылары, школазы-биле таныжып алыр дээш ужуражылганын шагы эрте-даа бол, челип келгенери ол. Арын-шырайында сонуургал долган чаштар башкыларын четтикпей манап турдулар. Чаштарын мунунга школаның эге класзын өөредилге эргелекчилери Идам Галина Доржуевна, Шестакова Вера Ефимовна үнүп кээп, байыр чедиргеш, оларны эртем-билгиге өөре-

Бистиң корр.





# ЧЕЧЕН-МЕНДЕ, ЧЕЧЕК-ЧЕРДЕ



## “ШЫН” СОЛУМУ

Өгте келген солун номчааш,  
Өндүр ишке чалыктааның апаар-дыр мен.  
“Шын” деп “ылчын” дегээлептер  
Чындыр-карам часыктааның, өөрүүр-дүр мен.  
Ботка болчур сарым кыс дег,  
Боралдыр ак ама саазын сорук кыпсыр.  
Кожалаңныг оом ойбас,  
Холун сунган кудам ышкаш, “Шын” солун!  
Эгинээштиг душук уруг  
Эргеленип кускаптакаш, чылтыканың,  
Шынныг үнүң чуртталгамың  
Сылдызы бооп күжүр ботту кыйгырып чор.  
Сеткилимин “чечектерин”  
“Шынга” тартып сугтарганым уттундурбас,  
Чечен дылдыг “чадаганым”  
Шынал-па, сен “хөөнөп” бердин, ырлап чор мен.  
**Моторк ТИРЧИН.**

## Амыдыралдан чугаалар

### ИЙИ ДЭЭРБЕ

Ол үеде Баян-Колдан ырак  
эвс 3 км хире черге суг кужу-  
биле ажилдаар далган  
дээрбеи турган чүве. Элек-  
три-киловатт-даа хергелес,  
халас агып чыдар Баян-Кол  
суун чөп ажыглан. Ол дээр-  
ни кончул-ла баштыг  
дуустар чогаалдып кылган  
ийин! Ол дээрбеиң тырткан  
далганы дыка шынарлыг  
болур. Үндөзүн чурттакач-  
лары ону билдир. Мээң билдирим  
Багай-оол деп акый ол  
дээрбеиң ажылдадып турду.  
Суг доңгуже чедир тарааны  
дээрбедеп, дун-хун чок, дыш-  
тамылга чок ажылдадып кээр,  
шыдаар-ла кижиче ажылдаар  
ажыл чүве.

Багай-оол ашак дыка хой  
чылдар ажылдаан. Оон огулу  
Кара-Куске ам-даа Баян-  
Колда чурттап ораар ийин.  
Ашак-даа ажылынга дыка  
кызымак, кончүк балыктаар  
кижи. Ол үеде Баян-Кол  
хемини балыны канчаар боор  
ону. Кижиче оңордог сугтар  
сугтар турда, буга айы-  
биле калдыгылар бо-ла чедип  
кээр чүве.

Оон соонда Баян-Кол  
суунун боюнда электри-биле  
ажылдаар дээрбе кылды. Бо  
дээрбе суг-биле ажылдаар  
дээрбеге шуут четпес. Дал-  
ганын шынары Багай, Чок-

болза өртөсиг болур. Улуг  
электри энергиязы чарылдаар.  
Ынчангаш ындыг болган  
магат, чоорту-ла “эзилген”.  
Ам ол дээрбелер кайда боор.  
Шак мындыг ийи дээрбеден  
чарылган бис.

### “КЫСТАР” ДАРГАЗЫ

“Х Урал-Хурал” колхоз  
үезинде колхоз огородо деп  
канчаар-даа аажок улуг шөл  
турду. Ол огородо шөлүңге  
чүңү тарывас дээр. Суурнун  
улуг-бичин херээжен чону  
чайны өттүр огородо сугтарып,  
сигенин аштап чайлаар чүве.  
Оон бригадери Дүшкүн-оол  
турду. Шүптү ажылчынары  
кыс чон, ынчангаш ону  
“кыстар” даргазы дээр. Ол  
“кыстар даргазы” чазык-  
чагай, черле чугаазы безин  
оожум, хой чүве чулчуруу-  
рунга ынак эвес кижиче. Кыстар  
даргазы үргүлчү хынап кээп,  
кым каян сугтарганын үр-  
гүлчү демелген турар. Күзүн  
“кыстар даргазы” ол үңген  
дүжүттү дензипел хулээп  
алыр. Дыка-ла чагай дүжүт  
ап турган ийин. Помидор,  
огурец, морковь, согуна,  
тыкка, чүңү чок дээр. Ын-  
чаарда оор деп чүве чок,  
таңныл безин тутпайн  
турган чүве.

**Данов СЕДЕН.**

## ҮЗЕР КОШКАР

(Басня)

Аалывыска биезде  
Аажок үзер кошкар турган.  
Кажалдыва кирер болза,  
Кара шорун, “чык-ла” кылыр.

Деспес болза мырай хоржок,  
Дедирленгеш, катап үзер.  
Харык албайн чорунда-ла,  
Каракудук кызыш-ла дээр...

Мыйыстары чоон, дагыр,  
Мыйылар дээр ужу-даа чок.  
Алыс боду молдурга дег,  
Ала-шокар кошкар чүве.

Өдек долу хошарынче  
Өске чүве чойшултатпас.

Орачкотан дааш алза,  
Олчөк көрүп, хыйыртай бээр...

Ачам сугта кудазы ашак  
Арагазын кудул келген.  
Аалчывысты үзер кошкар  
Ат кыл чаксан, ээги сынган...

“Аас-дылдыг мал-дыр бо” дээр,  
Ачам оозун өздөп каан.  
Кошкар ээтин чиир эвес,  
Кош дымта артып кааннар...

Ала кошкар ужу билбес,  
Адыгуузуун ышкжалы ол.  
Аравыста “кижи кошкар”  
Ам-даа бары айымдыг-дыр!

**Сарыг-оол САЛЧАК.**

## ИЙИ СОНОТ

Чолдун дээрбээ дузактарда  
Шорааттынып, азып-тенип,  
Шокар-сарыг өртемсейиниң  
Човалаңын хойлап чор бис.

Ээ-че, чүү дээр, салым ийнаан.  
Эдерең, мунчулгаш чоор.  
Дакпыш тынган хөрск иштиң  
Таакпы-биле ыштап аалы.

Ажыг таакпы өйлөп-өйлөп,  
Ары чигирин солуй кааптар  
Амыдырал аайын канчаар...

Хээшпе ажыг аягы аакты  
Хензиг-даа бол намданысын.  
Кезек огул, соруп ораал.

Кезек огул, соруп ораал.  
Кээргедин овузууңу,  
Кударалдың уңу, дунчуу —  
Куу булут сойлуң чорзуң.

Ондап, остаң хөөкүй чүрек  
Оожургалдын хонажыңга  
Чалгынардын далбайтыпкаш,  
Шаанга кири-ле даамчыразың.

Анаа балар, малгаш көргөш,  
Алдың-дыр деп хуртең, көгүң,  
Аткаар ыттың тургайлар аан.

Өршээ! Харын чүү-даа канчаар...  
Өлүң шагы кээр душта  
Өлүң ылагар кандың болду...

**Сайлыкмаа КОМБУ.**

## Чаа ыры

### САКТЫП КЕЛЕМ

Сөзү Владимир ДОНГАКТЫЙ.  
Аалганы Чолдак-оол ОЮННУУ.

Чет-чип үн-ген чө-дү-раа-ның а-дам-ор-та  
Чө-лөш-тел-ген чө-чөк-төр-ниң а-ра-зын-га  
Чан-гыс сен гээш сар-гып чо-раан  
Өв-т-ки-лим-ни ча-жыт чок-ка  
Сөг-лээ-ним-ни сак-тып ке-лем.

Четчип үңген чодурааның адаан орта,  
Чөлээштелген чечектериниң аразыңа,  
Чангыс сен дээр саргып чораян сеткилимни  
Чажыт чокка сөглээнимни сактып келем.

Аяс дээрим, алдын хүнүм харап турган,  
Анай-хаактар хажызыңдан база көргөн.  
Кым-даа дөгдөн хоюг чымчак эриннериң  
Кып-дап от дег ошканымын сактып келем.

Чуртталганың эргелелин ыңчан билеп,  
Шуру кара карактарың чоорту шийип,  
Чымчак, хоюг салааларың мойнумга кээп,  
Чыбра тыртып, кускаптааның сактып келем.

Хөглүг кыс сээр өөрүшкүңгө каттышканың,  
Хөндөгей суу хүнге чайнап агып чыткың,  
Сондай-мурнай чаржып үңген чалгылары  
Чоданың кээп суйбап туржук, сактып келем.

Чалыс кыска чоргаарлан деп ыңчан менээр  
Чалгы оожум сымыраңган ышкаш болчуң,  
Чараш саның саарыларга чурттуңуң,  
Чажын өрүп турганымын сактып келем.

## Үлегер домактар

Тайгалыг чер сериниң,  
Дазылдыг ышкыжың.  
Тараалыгта тодуң,  
Танымшыгта хөгүлүң.

Эрем суг терең,  
Элдек сеткил чымчак.  
Олуттай бак, чалтаа болза,  
Олча-тывыш боду келбес.

Эл быжыг болза,  
Эрем арыг турар.  
Эр кижиче кезээ болза,  
Эди, малы элбек болур.

Тулаа черлеп кешпес,  
Тура чоктан туттунмас.

Эл быжыг болза,  
Эрем арыг турар.  
Эр кижиче кезээ болза,  
Эди, малы элбек болур.  
**Мартың САНДАЙ-ООЛ.**

## Василий ХОМУШКУ

шак чидиргеш, мүн-не  
автомобузуушту ушту аар  
аргалыг болдувус...

Орукту уламчылаар бе-  
тинде “чингеп” аар деп санал  
унду. Анда шүптү чопшээ-  
рештинис. Херээжен улусарыг  
кирген, ашактар автобус  
артында шалыраткан. Эр улус  
чүвүрлеринин баан баглап,  
автобусче кирип турда, Өдер-  
оол чаа-ла дашкаар уңуп  
кагды. Бичин болганда,  
даштын бир-ле чүве кайырт-  
ла диди. Чүү-ле чоор дээр,  
чаңчыл эсузар өөрөнгөн  
чанывыс-биле дашкаар үнө  
халып кээриниске, Өдер-оол  
кагып суксаан буга дег, ча-  
йындыны шолуредир аартаан,  
ыт дег чылган оруп тур дээр  
даан. Бистин сазаның, сар-  
гартың салып каан черивис-  
тиң мырнай кырында ийин  
мон.

—Тыфук-хайт! Хайыраан  
сегиминиң хой кези дошче  
сине берди — деп, хөөкүй  
эжим мунгараның улуг  
хомудал-биле дынналар-  
дынналбас химиренди. Ча-  
йындылыг, сарыг онуг дош  
кырында чартык литриниң  
шил савазы тос башка  
чаңчарланып калган чыдыр.

—Хараманган чүвези  
калдыр ыт аксыне киргенди  
ол-дур — деп, артында бир  
уруг иштинде хыйланды.

Калы чораян өөрүм Өдер-  
оолду кочулап, кыжыра-даа,  
мен хуудам черле будуштуң,  
топтук кижиче болгаш, багай  
эжминиң кээргези мен. Ын-  
чалза-даа...

—Хараманган чүвези  
калдыр ыт аксыне киргенди  
ол-дур — деп, артында бир  
уруг иштинде хыйланды.

Калы чораян өөрүм Өдер-  
оолду кочулап, кыжыра-даа,  
мен хуудам черле будуштуң,  
топтук кижиче болгаш, багай  
эжминиң кээргези мен. Ын-  
чалза-даа...

—Хараманган чүвези  
калдыр ыт аксыне киргенди  
ол-дур — деп, артында бир  
уруг иштинде хыйланды.

Калы чораян өөрүм Өдер-  
оолду кочулап, кыжыра-даа,  
мен хуудам черле будуштуң,  
топтук кижиче болгаш, багай  
эжминиң кээргези мен. Ын-  
чалза-даа...

Будун чыл бижип  
келген чагаамны  
уламчылап ор мен,  
авай. Уругларым, уйнуктарым  
шүптү эки турлар. Чуртталга  
бодунуң улуг агымын хензиг-  
даа соксап кырмайн улам-  
чылап-ла тур. Кижилер салы-  
мын чүктөп деп улуг үүлөзүн  
күүседип, эки-багын үлөжир-  
лери үлөжип, чамдыктары  
соок дайын кылып, Чер кы-  
рында кымсыкактар дег  
шараанайып чурттап чор-  
лар, а мен база бодунуң  
шаам-биле бора будун чору-  
ла мен. “Чок-ла чок деп  
чокунайып чорбас чоор” деп  
чугааны үргүлчү болуп, чок  
дывес дээримге-даа, “чок” деп  
состу болганчок-ла адай  
кааптар, бодай кааптар,  
мынчаар чурттап чор мен.

Сактыр-дыр сен бе, авай,  
мен бичин турума номнар  
номчул, тоолдап берип турга-  
ныңмы. Ол тоолдарың  
маадырлары ам-даа угааным-  
дай балаларың чурттап чор-  
лар. Бир эртен отуп кели-  
римге, чанында сен чок  
болдун, туп-тура халааш  
даштыгаар үнүп келиримге,  
сен бажыңда ак аржыл  
шарып алган лейка-биле  
огород сугтарып, бир-ле ыры  
думчуптап ырттап турдуң.  
Ол эртенни ам дег сактып тур  
мен. Хүнүң херелериң чай-  
ынналардыр чыраан, а сээр  
өвүр-хевирин, дүрт-сынын-  
ның чинге, чараш деп чүвезиң!  
Ырлавышаан мени көрүп  
кааш, лейка черге салып  
кааш, менче уткый эн-не  
эргим, чымчак, чараш ка-  
рактарың-биле көрүп, мени  
ийи холдарыңга кускаптап  
көлдүрүп алгаш, чада кырыңа  
өпөйлөп олурдун чок, авай.

Өпөй, өпөй, оой,  
Өпөй сарыг, оой,  
Авалыңың оой,  
Часыг уруу, оой!

Карактарым шийип ал-  
гаш, хоюг үнүңү таалап  
дыннап, кускаптап часып,  
будун делегейде менден чор-  
гаар, менден аас-кежиктиң  
чаш тол чок дег улдузурап  
чыттым. Оожум тургаш ба-  
жиче кирип, орунга  
чыттыгың чыдырында-ла,  
карактарым көрүп кээп, бар-  
ла шаам-биле алгырып ыглай  
бээримге, мени бодунче  
дындылар кускаптай тыртып,  
холундан салбайн, орунга  
олуруп алгаш, улаштыр  
өпөйлөп олурганда, а мен удул  
калган болдум, авай. Дөрт  
уруун хеймери боорумга  
ийикпе азы мээр мурнумда  
айкым тургаш чок апарган  
соонда, ам база оол уруг болур  
деп боданыңдан мени эңчи-  
леп кааптар дээр болдунмайн  
барып, кыс уруг турттуңуң  
келгенимде бе, менээр өске  
уграм, акылдарымдан артык  
бир-ле онзагай ынак чораян  
ышкаш-тыр сен ийин, авай.  
Утгам, акым суглар база-ла  
оларга онзагай ынак деп  
болдап чораяннар боор ийин.  
Авай, авай, будун чырык чер  
кырында селден чараш, сен-  
ден буняңың, сээр холдарың  
дег чымчак холдуң, уян  
сеткилдиң, оожум, кайгамчык-  
тың кижиче чок, авай.  
Уруунуң ынакшылын иле-  
ркеткен сестриниң хүлээп ап  
шыдаар иртин сен бе, авай.

Сактыр-дыр сен бе, авай,  
ни ыядынчымын, өске улус  
дыңнап болза! Мен сени ийи  
класска чедир эмдин чоп!  
Школадан кел сал-ла, сумкам  
диван кырыңче октапкың,  
чемениң өрзөлдө олурар  
сандайыңга-ла хойнуңга  
оолурупкаш, сени ээл-ле  
эзелээр сен. Авамның сээр  
өпөй ырын дыңнап өскөш,  
мындагы уян, чер четпес урууң  
болганың ол ынаан, авай.

Кижилер амыдыралы  
дээр аажок кызымак болур-  
ду, а мен хүн бүрүдө чип  
олурап чеменим-не төнөмс  
болза, ол-ла кижиче-дыр мен.  
Акша-даа хоодуп, оң чогаа-  
дыл билбес, ажы-толүмге-даа  
дузалажып, арга-сумелептер  
шаам чок, мындыг үңүргей  
часыг урууң хөөзөр артып  
калган кижиче-дыр мен, авай.  
Ам база чокунайып эгелей  
бердим бе, авай.

Сактыр-дыр сен бе,  
авай, бир дугаар  
ынакшың бер-  
генимни. Мен бодум безин  
билбээр ийик мен. “Ынак-  
шыл” деп ол кайгамчыктыг  
сөө чуртталгамда аялдап  
келгенин аян. Ынчан будун  
чер-делегейиң чечектер шыва  
ай берген, бистин кудум-  
чүвус узун дугаар чүгө  
ногаан, кызыл, айыраң-каас  
өңөргө азы берген турган  
чүвү. Уямдан чаа-ла туттунуп  
туруп, уярыңга белеткенип  
эзелээр улусиң, а сен кайы  
хире менээр идиңни берип,  
деткип турган ийик сен, авай.

Ургүлчү-ле сагыш-  
сеткилимни сээр кээжү дүжөр  
эжленип чыгыпкыр мен, а сен  
дыкка-ла кичээңиңиң мени

дыңнап, мээр эн-не  
өршээлдиң дыңнакчым  
турдун. Баштайгы чаш  
ынакшыл уруунда аялдап  
чедип келгениң сен та канчаар  
хүлээп ап турган кижиче сен,  
иштики байдалың аажок  
дүвүрөп, сагыш човап, аарып-  
даа турдун-на ынаан, а сен  
херек кырында менээр көргүс-  
пес турган сен, авай. Баш-  
тайгы өөрүшкү, баштайгы  
саймаарал, баштайгы чиги-  
нишкин, хүнээшиң... Бо  
бүгүңү сен та канчаар ажып  
эртин турган иртин сен. А ол  
үеде мен дег аас-кежиктиг  
кижи чок турган, оон... херен-  
тен мегелеткен, тодаргай-  
лаарга, мээр бар-ла турган  
идегелим буурап дүжүп, баш-  
тайгы ажыг карак чаштары  
токтуп бадып турар үеде сен,  
авай, мээр эн чок эжим тур-  
дун. Орунга иелээр олуруп  
алгаш олурдуваста, “Көөр сен,  
ол сенээр ынак, үс болгаш сенээр  
катап чедип келир” дээр  
состеринге мен бузурейин,  
улам-на ыглап олурумда,  
“Маргыжаалы, че. Бир чыл  
болгаш шак мынчан бо орунга

Авай, авай, ам бодум ава  
апардым, ажы-толүм көүдөп  
өзүп, сагыш-сеткилимни хүн  
бүрү дүвүрөдип чорлар. Берге  
үелерде сүмелжитер кижиче

Черле “аарырыңга” ынак  
турган мен, ыңчан бажыңга эн  
үнелиг кижиче апаар турдум,  
сээр көрүңүдө часып, сакты  
бергенимде-ле мегелени каап-  
тар турган мен, а сен ону  
билеп-ле турган боор сен,  
кажан-даа мени албадавас  
турдун, ам бодап келиримге,  
аваның часыктап көрү-  
жүңден, чымчак холдарыңдан  
артык чүү турар боор. Бир-  
ийи катап школаже барбайн  
кичээлди үзүптөргө, ында  
коргунуң чүвө чок, а сээр  
мени часыктап шырайың,  
чымчак сеткилдиң ам-даа  
баарымын чылдып чор.  
Кандың ийик сен, авай,  
амдангың чемениң кылып,  
конфета, чигир-чимисти са-  
дыл-ла эгелээр турдуң. Ча-  
жырганың артында-ла пече-  
кага эргизи салгаш, чигир-  
лээр бээр.

Авай, авай, ам бодум ава  
апардым, ажы-толүм көүдөп  
өзүп, сагыш-сеткилимни хүн  
бүрү дүвүрөдип чорлар. Берге  
үелерде сүмелжитер кижиче

## ЫРАКТА АВАМГА

Чагаа-новелла

сен оон-биле кады олурар сен”  
дээрим мени орталандырып,  
сагышымны ажылдыкым. Хол  
тудушкыш, шынал-па, бир чыл  
болганда, сээр сестриниң  
шынынга бузуредан мен, авай.

Амыдыралда хомүргей  
кара булуттар деп бүргө  
хүннөр көвей-даа болза, кижиче  
амытанга эки чүвө эвээр  
болуп кудара-даа, чогум  
черле чуртталга солун-дур.  
Эртенги чырык Хүниң уткуп,  
ам база бир хүнү чурттап  
эрттирери эки-дир. Эглип  
келбес ырак ораныңче ча-  
гаамны уламчылап бижип ор  
мен, авай. Нарын чуртталга  
билдинмеси бодап тывары  
дег берге байдал чок-тур,  
авай. Арга чаадаар хылдан  
туттунуп, аргастанып келир  
үелер көүдөзү-даа, сеткилдин  
бир-ле черинде идегелдин  
отчугажы имистелип, черле  
өшпес авамның сээр чагы-  
сөзүн күштүг болуп артып  
чор. Кижилер аразында  
чуртталгадан чыдып кабайн  
чурттап чор мен.

Кайы кире тура-соруктуң,  
ажылчын, кезээ, чуртталгага  
туруштуг бердингениң бодап  
олур мен. Сээр биче  
сеткилдиң човаачал, оожум  
бүдүштүг деп чүвени бодап  
келгеш, иштимде аажок  
чоргаарларым мен. Уңген-  
кирген чоңуңга элдек, сарыг  
шайыңны хүндүлөп сунуп,  
“Кижиниң чоңу эн үнелиг  
чүвө-дир, эш-өөрүнүң үнелер  
чор, кижиче кирбес бажың —  
бажың эвес чор, кызым” деп  
чагып-суграп органыңны  
уттадым, авай.

Кажан-даа ындыг-мындыг  
эртем чедип, анда-манда  
ажылдаар сен деп турга-  
ныңны сагышым-тыр мен. Ам  
бодап кээримге, дыка-ла  
бурунгаар депшилгелиг тур-  
ган-дыр сен көрөм, авай. Ол  
үеде ада-иезиниң аайы-биле  
өөрөңип, чурттаар турган  
нарын үс болзажок, а сен  
бичин кижиниң бодунуң  
күзелиң үс кирбейиң, ону  
харын-даа деткип, чаш  
кижиниң сеткилинге кайы  
хире камың турган-дыр сен.

Сээр ажилдаа турган  
черинде номнар делегейинде  
чеже хой угулааның номнар  
турбаан. Ынаар кирип келир-  
ге безин агаар байдалы  
даштын чуртталгадан көңүс  
өскө-ле болтай. Мээр ынак  
будунуң база турган, анда  
олурупкаш ному туткаш  
билдинмеси ораның шынып  
кире бээр турган мен. Оон-на  
идип ап турганыңдан боор —  
“балерина” деп хуудалганың  
билдинмеси сөстү дыка-ла  
күзөп бодура турдум. Өзүп  
келгеш балерина болур мен  
деп сенээр үргүлчү чугаалап  
турган ийик мен, авай, сакты-  
дыр сен бе?

Радиовус бедик черге  
турган, а мен ында, оон  
иштинде лилпунтар чурттап  
турар деп бодап, оларның  
чуртталганын кыдындын  
дыка сонургаар турган мен.  
Бир катап бажыңга чаксаан  
арткаш, бедиктенип чыткыш  
радиону арай деп-ле чедип ап  
алгаш, чазып көргөш, ында  
аар мангит демилден өскө чүү-  
даа чок боорга, дыка-ла  
мунгарат, хомудуң мен.

Авай, авай, сээр  
чымчак холда-  
рыңны дыка-ла  
сактып тур мен. Школаже  
аарааш барбайн баар мен.

тыпайн баргаш, сээр чагыг  
состерин сактып кээп, бижээр  
чагааларың катап-катап  
сактып номчуп олурарымга,  
амыдырал деп улуг оруктуң  
уун тылкан ышкаш болу бээр  
мен, а эн-не кол чүвө авамның  
сээр бедик-болдының хажыт-  
пас дээр бар-ла шаамче  
сөөлүгү күжүм чыып алыр-дыр  
мен, ынак эргим авай.

Ургүлчү-ле сенээр чугаа-  
лар чордун чоп, авай, мени  
дээр черле сагыш човавас  
кылдыр. Кандың ийик сен,  
улуг-ла уруунуң он бир шак  
ажарга-ла уйгун безин  
удувайн манап олурар. “Он  
класс уруг эвес-тир мен, чүгө-  
ле мени дээр сагыш аарып  
олурап кижиче боор сен” деп  
сени чемелей-даа бээр турдум.

Ам келгеш, кажан сен кижиче  
чептес ырак ораныңче чоруп-  
тарыңга, бодап-сактып кел-  
геш, баарым ажыра-дыр.  
Амыдыралыңда өскө ажы-  
толүңден аңгыда, човалгалары-  
ңдан мени дээр төккөн  
карак чаштарың дээр чүнүң-  
биле-даа сенээр төлөп шыда-  
вазым дээр, сен дөмей-ле  
билдир сен, дөмей-ле өршээп  
каар сен деп бодымза-даа,  
сээр мурнуңга кажан кезээде  
толеттимсө ором сеткилимни  
сөөлүгү шагымыга чедир ойуп  
чорур боор. Ылгатпар дээр  
“Кижиниң караның чажы  
өртектиң чүвө-дир ол, херек  
чок черге караның суун топ  
чор

